امداد حسيني

شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جو بنيادي لهجو ۽ ٻين لهجن جا اهڃاڻ

شاعريءَ ۾ لهجي مان مراد اسٽائيل / اسلوب ورتي ويندي آهي. هر شاعر جو پنهنجو هڪ مخصوص لهجو اسٽائيل يا اسلوب هوندو آهي ۽ اُن مان ئي شاعر جي انفراديت جو تعيّن ڪيو ويندو آهي ۽ اسين شعر پڙهڻ، ٻڌڻ شرط پروڙي وٺندا آهيون تہ اهو ڪنهن جو شعر آهي. لهجي جو تعين ٻوليءَ، شبد- ٻنڌاڻ اُچار، نغمگيءَ، رواني، لفظن جي گهڙت جڙت، سِٽ- سٽاءُ، سُر، گهاڙيٽي، معنيٰ ۽ مقصد جي آڌار تي ڪيو ويندو آهي. اهي سمورا ڳڻ- سڳڻ ڳوهجي سوهجي، شاعريءَ ۾ گڏجي سڏجي ٿا وڃن ۽ انهن جي مجموعي تاثر کي اسين لهجو چئون ٿا ۽ اِهُو اڳتي هلي اهو شاعر پنهنجي مخصوص لهجي جي آڌار تي ئي سڃاپجي ٿو. اهو لهجو شاعر جي فطرت جوحصو ٿي ويندو آهي.

هتي جنهن لهجي بابت ڪجهہ لکڻو اٿم، ان مان مراد اُپڀاشا يا محاورو آهي ۽ اهو بہ لاڪيڻي لطيف جي شاعريءَ جو لهجو يا Dialect مختلف لهجا Dialects يا محاورا ۽ پڇاڙيءَ ۾ شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جي بنيادي لهجي تي اچڻو اٿم. هن سلسلي ۾ آءٌ شاهہ سائينءَ جي مختلف لهجن ۽ بنيادي لهجي بابت ڪجهہ بنيادي ڳالهيون ئي ڪري سگهندس. سمنڊ ۾ وير اُپارڻ ۾ فطرت ڪارفرما آهي، پر شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جي مهاساگر ۾ اسين ڄاڻون ٿا، بلڪ اها ڄاڻ بہ لطيف سائين عطا ٿو ڪري:

سنئين وهن سيرَ ۾، ماڻڪ موتي لال

هڪ ڏينهن شاهه سائينءَ جي شاعريءَ ۾ لهجن جي ڳالهه نڪتي، تڏهن سليم ٻڌي لطيفيءَ چيو تہ "لطيف ڪي ڪنهن لهجي ۾ محدود نٿو ڪري سگهجي". تڏهن ٻين ساٿين ان تي اختلافي راءِ ڏني هئي، پر سليم لطيفيءَ جي ڳالهہ ڳڻڻ جهڙي هئي، پر ڇا شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ کي مختلف لهجن تي نهڪائڻ سان لامحدوديت ثابت ٿي ويندي؟ بهرحال، اسين ان ڏس ۾ جيڪي ڪجهہ بہ ڪنداسين، اُهو پنهنجي سهوليت لاءِ ئي ڪنداسين.

شاهہ سائين جنهن گهر ۾ ڄائو نپنو ۽ جنهن سماج ۾ وڏيو ويجهيو ان گهر ۽ سماج جي ٻولي ٻڌائين ۽ ڳالهايائين. ائين سندس شاعريءَ ۾ تر جو لهجو سياويڪ طور اچي ويو. خود شاهہ سائينءَ جي گهر ۾ شاهہ حبيب جهڙو دانا، ڏاهو ثقافت جو ڄاڻو سڄاڻ ۽ سُچيت شخص موجود هو جيڪو شاهہ سائينءَ جو پيءُ ۽ شاهہ ڪريم جو پڙپوٽو هو. شاهہ ڪريم جو ذڪر بہ شاهہ سائينءَ سڀ کان پهرين پنهنجي پيءُ کان ٻڌو هوندو. ڊاڪٽر گربخشاڻي، پنهنجي سهيڙيل 'شاهہ جي رسالي' جي مقدمي ۾ لکي ٿو تہ:

> "قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاهہ ڪريم جو رسالو اڪثر ساڻس همراهہ هوندا هئا." (ص15)

شاهہ ڪريم جو رسالو يقينًا شاهہ سائينءَ جي خانداني ميراث هو ۽ پاڻ شاهہ ڪريم جي ڪلام کان متاثر ٿيو. شاهہ ڪريم جي ڪلام جو لهجو لاڙي آهي:

امڙ! ڪوءِ گهروءِ مونئان ساڻڙو وڃي نِڱئو
هينئڙ ڏيي وَٽِ جنءَ، مون جنءَ تان نہ ٻريوءِ!

خود شاهہ حبيب جي شاعريءَ جي ثابتي موجود آهي. سندس هڪ سِٽ ۽ بہ سِٽو بيت محفوظ رهيو آهي. هڪ سِٽ هيءَ آهي:

لڳي لڳي واءُ، ويا انگڙا لڙجي.

شاهہ سائينءَ وراڻيءَ ۾ سٽ ڇڻي بيت مڪمل ڪيو:

پيئي ڪٽي پساهَہ، پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي.

(ص 20)

۽ هي بيت جيڪو آخري وقت پُٽ ڏانهن ڏياري مُڪائين:

ڪ جـ نيهـ نَنداءَ، جي مون واجهائيندي نـ وَرو
جيڪي مُئي ڪنداهِ، سو جانب ڪرهو جِيَري

وراڻيءَ ۾ شاهـ سائينءَ هي بيت قاصد هٿان ڏياري مُڪو:

متان ٿيين ملول، ڪِينَ آڳاهون آهيان،
ڏسڻ ۾ ڪر ڏور، حد ڀنڀي جي هيڪڙي

اِهوئي اُهو لهجو هو جو ماءُ جي ٿڃ سان گڏ لاڪيڻي لطيف جي رت ۾ رلجي سندس وجود جو حصو بڻيو ۽ سندس سونَ ساريڪين سِٽن ۾ اوتجي آيو. اهو سندس تر جو لهجو آهي ۽ اهو تر پراڻو حيدرآباد ضلعو آهي. ان جون حدون، الانا صاحب جي تصنيف "سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي" ۾ ڏنل نقشي پٽاندر ٿرپارڪر، ڪراچي ۽ نوابشاهـ ضلعن سان ملن ٿيون. ان ٿر جو ٻَر صحرائي، ڪوهستاني، سامونڊي ۽ ساهتي پرڳڻن تائين پکڙيل آهي. جڏهن انگريزن جي دور ۾ سنڌيءَ جي معياري لِپي جُڙي ۽ درسي ڪتاب لکيا ويا، تڏهن اهو ئي لهجو معياري قرار ڏنو ويو. ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ان جو ڪارڻ هي ٿو ڏئي:

"سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطي ٺاهڻ واري ڪميٽيءَ توڙي سرڪاري تعليم کاتي ۾ حيدرآباد جا رهاڪو گهڻا هئا ۽ درسي ڪتابن لکڻ وارن ۾ بـ حيدرآبادي گهڻا هئا. تنهنڪري ئي حيدرآبادي لهجي کي سرڪاري اهميت ملي ۽ ان کي معياري لهجو تسليم ڪيو ويو". (سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي ص5)

لطيف سائينءَ واري دور ۾ حيدرآباد شهر، سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو ۽ علمي، ادبي ۽ ثقافتي مرڪز هو. شاهـ سائينءَ بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تـ:

"عربي ۽ فارسيءَ جو عالم هو ۽ پنهنجي مادري زبان تي تـ ڪيس ڪُلي ضابطو هو. نـ فقط ائين، پر ٻين ٻولين سان پڻ ڪي قدر واقفيت هيس، جهڙوڪ بلوچي، سرائڪي، هندي، پنجابي وغيره." (شاهـ جو رسالو ص14)

ان سان گڏوگڏ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ لطيف سائينءَ جي تاريخي معلومات جي بہ ڳالهہ ڪئي آهي. هو لکي ٿو تہ:

"قرآن، حديث، فقه ۽ فلسفہ، تصوف ۽ ويدانت صرف ۽ نحو وغيره جو بہ ڳوڙهو اڀياس ڪيو ٿو ڏسجيس." (ص15)

انهن مڙني وصفن هوندي، شاهہ سائينءَ جي هڪ بنيادي وصف بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تہ:

"هن پنهنجي دوربين اک سان پروڙيو تہ غريب ۽ اڻ چاڻ ڳوناڻن ۾ ڪي اهڙا گڻ ۽ خوبيون موجود آهن، جيڪي شاهوڪار ۽ پڙهيل شهرين ۾ ملڻ مشڪل آهن."

۽ لطيف سائينءَ ۽ عوام جو رشتو پاڻيءَ ۽ پياسي وارو رشتو آهي:

ان تڙ منجهان تڪ، پيتي پاڻ اُڃ ٿيي!

لطيف سائين عوام سان ۽ عوام لطيف سائينءَ سان، مسلسل رابطي ۾ رهن ٿا. اها ڇڪ ۽ سڪ ٻنهي پارين آهي. جيئن تہ سندس شاعري سنڌيءَ ۾ آهي ۽ سندس وطن سنڌ آهي، ان ڪري هو سڌو سنئون سنڌين سان مخاطب آهي ۽ انهن جي لهجي ۾ انهن سان مخاطب آهي، ان جي هڪ بنيادي وصف ان جي اثرانگيزي آهي. ساڳئي وقت هو سڄي دنيا جي ماڻهن کي پنهنجن سٽن جي لڙين ۾ پوئي ٿو ۽ سندس لهجو آفاقي آهي. مٿي مون حيدرآباد جي معياري لهجي بابت پيرومل جي حوالي سان ڳالهہ ڪئي آهي. جڏهن تہ شاعريءَ ۾ لهجي جو معيار ٻيو آهي. مثلاً معياري لهجي ۾ "روئن" آهي، پر عوامي يا لاڙي لهجي ۾ "رُونِ" بہ آهي ۽ شاهہ سائينءَ ٻيئي لفظ ڪتب آڻي ٿو:

"اج نہ اوطاقن ۾، ڪرڳل ڪين رُوئن

❊ ❊ ❊

سي مر روبو رُونِ، جن مسافر سپرين

❊ ❊ ❊

ڪُلهي ڦاٽو ڪنجرو متو اُگهاڙو

منهنجو ڪُڇاڙو پينر- هن پنيور ۾.

سُر حسينيءَ جي ان بيت جي ٻي سِٽ جي پهرئين پد جي پٺي لفظ ڪڇاڙو کي ليڪيو اٿم. جيڪو قافيي طور آيو آهي. سر يمن ڪلياڻ جو هڪ بيت:

اجا تو منجهاءِ، ڳڪَ ڇُتي رت نڪري،
منهن ۾ محبوبن جا، ڪيئن جهليندين گهاءَ،
سو تون 'ڪُڇاڙَٿاءِ' سڪڻ جون سَڏون ڪرين!

ان بيت جي ٽين سٽ جي پٺي لفظ 'ڪڇاڙٿاءِ' کي ليڪيو اٿم. جيڪو قافيي طور آيو آهي. ڪڇاڙو- ڪُڇا جو تصغيري روپ آهي. اهو ٽپيڪل لاڙي لفظ آهي. جامع سنڌي لغات ۾ ان جي معنيٰ: 'ڇا- ڪُڇا، ڪهڙو ڪوهه. جي- ها- هائو' ڏني وئي آهي ۽ فارسيءَ جي لفظ 'ڪُجا' تان ورتل ڏيکاريو ويو آهي. اهو لفظ اصل ۾ 'ڪُجا' آهي يا 'ڪُڇا'؟ اهو لفظ سنڌيءَ ۾ ڪڏهن داخل ٿيو؟ سنڌ جي ايراني تسلط کان پوءِ؟ يا اڳي؟ يا اهو لفظ آريائي نسل جو آهي؟ ۽ سنڌي ۽ فارسيءَ جو مشترڪ لفظ آهي؟ جيڪڏهن اهو فارسي زبان کان ورتل لفظ آهي تہ پوءِ "منهنجو ڪُڇاڙو" يا "سو تون ڪُڇاڙَٿاءِ' کي ڪهڙي لهجي ۾ فٽ ڪنداسين؟

لطيف سائين سڄي سنڌ گهميو آهي. عام ماڻهن، سگهڙن، گُني ماڻهن، راڳين، شاعرن، عالمن سان مليو آهي، انهن سان صحبتون ڪيون اٿس. ان ڪري سندس شاعريءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا سمورا لهجا اچي ويا آهن. اترادي، وچولو لاڙي، ٿري، ڪڇي، ڪوهستاني ۽ لاسي- انهن مڙني لهجن کي شاهہ سائينءَ ٻُڌو ۽ پاڻ ۾ جذب ڪيو ۽ اهي سمورا لهجا سندس فطرت جو حصو بڻيا ۽ جذب، ڪيف ۽ وجداني ڪيفيت ۾ اهي سندس شاعريءَ ۾ اچي ويا آهن. شاهہ سائينءَ سان اٿاهہ محبت ۽ عقيدت جي ڪري، انهن لهجن جا ڳالهائيندڙ لطيف کي پنهنجو سمجهن ٿا. پوءِ اُهي اترادي هجن، ڪڇي هجن، ٿري هجن، لاڙي هجن يا لاسي هجن. سڀ لطيف سائينءَ کي پنهنجو سمجهن ٿا. مثلاً ج ع منگهاڻي "شاهہ لطيف جي ٻولي- تحقيقي جائزو" ۾ لطيف سائينءَ جي لفظن کي ڪوهستان ۽ لس ٻيلي جا لفظ چوي ٿي:

"جبل جا ڪي انتهائي مخصوص لفظ جن جي مخصوص معنيٰ هوندي آهي، جيئن لفظ 'سگر' سندس ڪلام ۾ ڏسي ڪڏهن ڪڏهن شڪ ٿيندو اٿم تہ "لطيف بکڪ تہ نہ هو؟" (ص673)

ان ريت اترادي دوست لطيف سائينءَ کي پنهنجي لهجي ۾ پڙهندا آهن ۽ چنڊ کي چنڊڻ چُون کي چَوَن، پُون کي پَوَن، رُون کي رُئن، ڪؤنر کي ڪنور ۽ پؤنر کي پنور پڙهندا آهن. اِهي اچار سندن عين لهجي مطابق آهن. جيئن ٽيٽ لاڙي "پِٽ" کي ٻٽ اُچاريندا آهن. هتي آءٌ اترادي لهجي جا صرف ٻہ بيت مثال طور ڏيان ٿو:

مِينهان ۽ نينهان، ٻيئي اڪر هيڪڙي،
جي وسڻ جا ويس ڪري، تہ ڪڪر ڪن ڪيهان،
بادل ٿي ٻيهان، جي آگم اچڻ جا ڪرين.

(سُر سارنگ)

ٻيو بيت آهي:

راڻا تنهنجي راهہ تي، ڏيهاڻي ڏيڪان،
راڻي جي رهاڻ جون، روح اندر ريڪان،
محبت جون ميڪان، توسين لال لپيٽيون.

انهن مڙني لهجن تي وري دنگائي ٻولين جو اثر آهي ۽ لطيف سائينءَ کي انهن ٻولين جي ڄاڻ هئي. انهن ٻولين جو ڪلام شاهہ سائينءَ جي سامهون ڳايو ويو آهي. سنسڪرت، عربي، فارسي ۽ هندي لفظ قرآن جون آيتون، حديثون، قول شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ موجود آهن ۽ انهن لفظن ۽ لهجن کي مهارت سان ڪتب آڻڻ لطيف سائينءَ جي ذات جو اهڙو ڪرشمو آهي، جيڪو سندس ڪلام کي يڪسانيت ۽ ورجاءُ کان بچائي ٿو ۽ اُن جي اثرانگيزيءَ کي دائميت بخشي ٿو. ساڳئي وقت ٻولي، سر ۽ معنيٰ هڪ ئي وقت ادا ٿين ٿا ۽ تند، ڪناري ۽ ڪنڌ جيان پاڻ ۾ پرچي ٿا وڃن:

تند ڪنارو ڪنڌ، ٽيئي پرتا پاڻ ۾

ڪڇ، ڪانياواڙ گجرات، راجستان، ملتان، لس ٻيلو مڪران

قديم سنڌ جو حصو آهن. انهن علائقن ۾ اڄ بہ سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي. البيرونيءَ ملتان جي ٻولي سنڌي ڄاڻائي آهي. ڪڇ ۾ اڄ بہ شاهہ سائينءَ جي ڪلام جا ڄاڻو ۽ ياد حافظ موجود آهن ۽ رسالي جا نسخا بہ. شاهہ سائينءَ جي ڪلام سنڌ جي شاعرن کي هر دور ۾ متاثر ڪيو آهي. "ٻيلاين جا ٻول" ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ان حقيقت جو اظهار هيئن ڪري ٿو:

"شاهہ سائينءَ جي شاعرانہ سخا ۽ لٽ مان سنڌ جي هر شاعر هر هنڌ ورچ ورتي آهي."

لس ٻيلي جي حوالي سان ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

"لس ٻيلي ۾ بہ شاهہ صاحب جي بيتن جو اهو ئي چرچو ۽ ذوق جاري رهيو جهڙو سنڌ ۾ ٿيو. اسان لس ٻيلي ۾ هر سگهڙ ۽ سمجهوءَ واتان پٺائيءَ جا بيت ٻڌا."

ڪڇ، ڪوهستان ۽ لاڙ جي لهجي ۾ هڪجهڙايون آهن. سنڌيءَ ۽ هنديءَ جو سنبنڌ ڏاڍو گهرو ۽ پراچين آهي. شاهہ سائينءَ جي ڪلام ۾ هندي لفظ ۽ لهجو ملي ٿو:

اُتر ڏني اوت، نہ مون سوڙ نہ گبرو
چارئي چني پوت، مون ريڙهيندي رات ڳئي.
❋ ❋ ❋
پريتن پالياس، ٻانہڙ ٻيٺي آهيان.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ" ۾ هڪ اوائلي دور جي قلمي نسخي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:

"شاهہ جي رسالي جي هڪ قلمي نسخي ۾ جيڪو درسگاهہ منصوره جي ڪتب خاني ۾ محفوظ هو ۽ جيڪو اوائلي دور جي رسالن مان آهي، اُن ۾ 'سر سارنگ' مان هيءَ وائي ملي ٿي:

ٿلهہ: مل جاء مل جاء مل جاء
چوري چوري — سجڻا!

مصرع: بادل برسي، وڄڙي جا چمڪي
بوند پڙي توري توري — سڄڻ!

(ص334)

ڊاڪٽر صاحب ان جي سٽاءَ 'آستائي' ۽ 'آنتري' واري ڄاڻائي آهي.

انهن سيني ڳالهين کي ڳڻيندي، منهنجي راءِ ڪجهه ريت آهي تہ شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ سنڌي ٻوليءَ جا مختلف لهجا موجود آهن، پر انهن لهجن ۾ بنيادي لهجو شاهه سائينءَ جي تر وارو لهجو آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي هيءَ راءِ آهي:

"شاهه ڀٽائيءَ جو ڪلام ڏسجي ٿو تہ سڀ ڪنهن قسم جي سنڌي ڪم آندل آهي. پر لاڙ جي سنڌي ڪجهه مڙئي سرس ورتايل آهي." ـ اترادي ٻولي (ص22)

ان ڪري لاکيڻي لطيف جي بنيادي لهجي کي، سندس ڪلام ۾ "لاڙ جي سنڌي مڙئي ڪجهه سرس ورتايل آهي" جي بنياد تي، لاڙي لهجي قرار ڏيڻ ۾ ڪو بہ اهم نہ آهي. ان لهجي ۾ Richness تہ اڳي ئي موجود هئي، پر لاکيڻي لطيف نہ رڳو ان جو کوج لڳايو پر ان کي پنهنجي ذات ۾ جذب ڪري، ان کي وڏيڪ پرپوريت سان ورتايو. ان کي تازگي ۽ توانائي بخشي، بيت کي آيت جي رتبي تي ڪڻي آيو. مڪانيت کي آفاقيت جي سطح تي ڪڻي آيو. لفظن جي اڳياڙين ۽ پڇاڙين سان هن معنائن جو هڪ مانداڻ منڌي ڇڏيو. لاکيڻي لطيف پنهنجي لوڪ ڪلاسيڪل اتهاس جي زنده روايتن کي اوچ ڏيڻ سان گڏوگڏ نيون روايتون قائم ڪيون. هو اکر جي ماهيت کان ڀليءَ ڀت واقف آهي:

ڪوهہ ٿو ڪاڳر ڪورئين، ويٺو وچايين مُسُ،
ڏور ٽڻائين ڏَسُ، اکر جڻائين جُڙيا.

اعليٰ فهم ۽ ادراڪ سان، گهري تصوريت ۽ تخليقي جوهر سان، هڪ اهڙو لهجو وجود ۾ آيو جيڪو جيترو پراڻو آهي، اوترو ئي نئون آهي.